

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ІЗ СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

THEORETICAL APPROACHES TO THE ORGANIZATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL WORK WITH ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

У статті констатовано, що проблема соціально-психологічного захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, є однією з найактуальніших у сучасному суспільстві. За даними організації охорони дитинства, кожен рік тисячі дітей по всьому світу опиняються у складних життєвих обставинах, які призводять до позбавлення їх батьківського піклування. Це може бути зумовлено різними причинами включно з наркоманією батьків, насильством у сім'ї, бідністю та іншими соціальними проблемами. Систематичне дослідження соціально-психологічної роботи із цією категорією дітей є надзвичайно важливим для розвитку соціально-психологічної роботи з названою категорією клієнтів, розроблення та реалізації ефективних програм підтримки та реабілітації.

Виявлено, що проблема соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, полягає у необхідності розроблення та впровадження ефективних технологій роботи із цією категорією дітей. Це не лише психологічна та соціальна підтримка, а й розроблення програм соціально-педагогічної реабілітації, а також правового захисту прав.

Проаналізовано дослідження, яке ґрунтується на комплексному аналізі теорії та методології соціально-психологічної роботи, наукових публікацій із соціальної роботи, психології, соціології та правознавства, а також на аналізі монументальних праць Еріка Еріксона, Джона Боула, Абрахама Маслоу і сучасних учених у галузі соціально-психологічної роботи.

Виявлені наукові підходи та теорії соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, передбачають різноманітні концепції, методи та стратегії, спрямовані на забезпечення добробуту та захисту цих дітей. Одним із ключових аспектів цього поля є використання технологій для поліпшення процесу соціально-психологічної роботи з дітьми, які перебувають у системі опіки та піклування.

Ключові слова: соціально-психологічна робота, діти-сироти, позбавлені батьківського піклування, захист дітей, охорона дитинства.

The article states that the problem of social and psychological protection of children deprived of parental care is one of the most urgent in modern society. According to child protection organizations, every year thousands of children around the world find themselves in difficult life circumstances that lead to the deprivation of their parental care. This can be due to various reasons, including parental drug addiction, family violence, poverty and other social problems. A systematic study of social-psychological work with this category of children is extremely important for the development of social-psychological work with the named category of clients, development and implementation of effective support and rehabilitation programs.

It was revealed that the problem of socio-psychological work with children deprived of parental care is the need to develop and implement effective technologies for working with this category of children. This is not only psychological and social support, but also the development of socio-pedagogical rehabilitation programs, as well as legal protection of rights.

The research is analyzed, which is based on a comprehensive analysis of the theory and methodology of social-psychological work, scientific publications on social work, psychology, sociology, and jurisprudence, as well as on the analysis of the monumental works of Erik Erikson, John Bowle, Abraham Maslow, as well as modern scientists in the field of social – psychological work. The identified scientific approaches and theories of socio-psychological work with children deprived of parental care include various concepts, methods and strategies aimed at ensuring the welfare and protection of these children. One of the key aspects of this field is the use of technology to improve the process of social-psychological work with children in care.

Key words: social and psychological work, orphans deprived of parental care, childprotection, childhoodprotection.

УДК 316.614-058.862

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.58.15>

Стадник А.Г.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри філософії та соціології
Мариупольський державний університет

Кузьміна М.О.

доктор філософії з галузі знань
«Соціальна робота» за спеціальністю
231 «Соціальна робота»,
старший викладач кафедри
соціальної роботи
Національний університет «Запорізька
політехніка»

Шеховцов О.В.

аспірант I курсу за спеціальністю 231
«Соціальна робота»
Національний університет «Запорізька
політехніка»

Вступ. Актуальність проблеми організації соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, у сучасному світі вимагає розроблення та впровадження ефективних методів і технологій соціально-психологічної роботи із цією категорією дітей. Теоретичні підходи до організації соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, є важливим аспектом вирішення цієї проблеми.

Діти, позбавлені батьківського піклування, – це діти, які втратили батьківську опіку та під-

тримку через різні обставини, такі як смерть батьків, розлучення, злочини або інші негативні події; це діти, які перебувають під опікою держави або інших організацій через утрату батьківської опіки; діти, які залишилися без належної опіки та підтримки батьків або законних опікунів; діти, які потребують особливої уваги та захисту через утрату батьківської опіки або небезпеку для їхнього добробуту [5].

Серед українських учених, які суттєво вплинули на дослідження технологій соціально-психологічної роботи з дітьми, поз-

бавленими батьківського піклування, слід виокремити М. Бардишевську, О. Бережну, А. Гусеву, І. Звереву, І. Манохіна, А. Палянничко, Ж. Петрочко, А. Прихожан, Л. Шипіцину, В. Шпак та ін.

Вивчення змісту та особливостей соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, висвітлено у працях багатьох фахівців та науковців у галузі соціально-психологічної роботи, серед яких – дослідження Л. Тютті, Е. Холостової, О. Горбушиної, Г. Бочарової, А. Капської, П. Павленок, В. Шахрай та ін.

Стан проблеми дослідження у науковій літературі свідчить про наявність численних досліджень та публікацій, присвячених соціально-психологічній роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування. Подальші наукові розвідки із соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, становлять важливий фундамент для розвитку професійної практики та сприяють кращому розумінню потреб цієї групи клієнтів, що підкреслює актуальність теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні підходи до організації соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, є важливим інструментом для розроблення та впровадження програм і послуг, спрямованих на захист прав цих дітей та забезпечення їхнього добробуту.

Один із теоретичних підходів до організації соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, полягає у застосуванні системного підходу [10]. Системний підхід передбачає розгляд проблеми у контексті соціально-економічних, культурних та інших чинників, що впливають на життя дитини. Цей підхід дає змогу розглядати проблему позбавлення батьківського піклування як складну систему, вивчати взаємозв'язки між різними чинниками та розробляти комплексні програми допомоги дітям.

Ще одним важливим теоретичним підходом є гендерний підхід до соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування. Цей підхід передбачає урахування гендерних особливостей та стереотипів, які можуть впливати на життя дитини без батьківської опіки [2]. Урахування гендерних аспектів дає змогу більш ефективно відпрацьовувати програми та послуги для цих дітей, забезпечуючи їм рівні можливості та захист від дискримінації.

Окрім того, важливим теоретичним підходом є екологічний підхід до соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування. Цей підхід передбачає аналіз впливу природного та соціального середовища на життя дитини, а також розроблення програм та послуг, спрямованих на створення

сприятливих умов для її розвитку та самореалізації [7].

Теоретичні погляди у сфері соціально-психологічної роботи надають можливості для глибокого розуміння потреб клієнтів, а також для розроблення ефективних програм і послуг. Психологічно орієнтована, соціологічно орієнтована та комплексна (біопсихосоціальна) теоретична база допомагає соціальним працівникам та психологам забезпечити комплексний погляд на проблеми та потреби клієнтів, що сприяє більш успішному виробленню стратегій допомоги.

Психологічно орієнтовані теорії соціальної роботи являють собою сукупність теоретичних концепцій соціально-психологічної роботи, які ґрунтуються на пізнанні закономірностей психологічного розвитку і статусу дитини в суспільстві [1]. Вони зосереджені на психологічних, емоційних, а не соціальних, структурних чинниках виникнення у клієнта складних життєвих ситуацій. З огляду на це, допомога клієнтові може відбуватися шляхом його оптимізації щодо використання особистісних і соціальних ресурсів для впливу на несприятливу ситуацію його життя.

Теорія розвитку Е. Еріксона визначає важливі етапи розвитку особистості, на кожному з яких виникають конкретні завдання, розв'язання яких впливає на подальший розвиток особистості [13]. Соціальні працівники та психологи можуть використовувати цю теорію для розуміння потреб клієнта на різних етапах його життя.

Теорія аттачменту Дж. Боулбі досліджує взаємодію між дитиною та прийомними батьками, що впливає на формування внутрішнього «моделювання» відносин [14]. Вона допомагає соціальним працівникам, педагогам, психологам розуміти важливість стабільних та безпечних взаємин для психологічного розвитку дитини.

Психодинамічна теорія соціально-психологічної роботи З. Фрейда базується на тому, що психічні конфлікти та неврози виникають через непримиренні суперечності між свідомим та підсвідомим у людини [11]. Соціальні працівники, психологи, педагоги, які використовують цю теорію, звертають увагу на психологічні чинники, що впливають на поведінку та емоційний стан клієнтів.

Слід зазначити, що психоаналіз суттєво розширив уявлення про сутність допомоги дітям, позбавленим батьківського піклування, у соціально-психологічній роботі. Психодинамічна теорія соціально-психологічної роботи сфокусована на внутрішньому житті дитини, розглядає її дії та поведінку як такі, що є наслідком процесу мислення, а не особливостей міжособистісних відносин або навколишньої ситуації. Вона пропонує гарно розроблені тех-

ніки діагностування соціального відхилення, дає змогу прогнозувати перспективи поліпшення стану. Представниками цього напрямку можна вважати К. Юнга, А. Адлера, К. Хорн, Е. Фромма, Е. Берна. Активну роль у становленні психоаналітичної теорії відіграла американка М. Річмонд.

Теорія кризового втручання Е. Ліндемана стверджує, що кризова ситуація може викликати руйнівні зміни у житті людини, але також може бути можливістю для особистісного розвитку [16]. Соціальні працівники, психологи та педагоги, які працюють за цією теорією, надають допомогу клієнтам у подоланні кризових ситуацій та зміцненні їхніх ресурсів.

Теорія соціалізації Дж.Г. Міда розглядає процес залучення людини до соціального середовища і формування соціальних навичок, цінностей та ідентичності [19]. Соціальні працівники, психологи та педагоги, які використовують цю теорію, допомагають клієнтам розвивати соціальну компетентність та адаптуватися до соціальних норм.

Когнітивно-біхевіористська теорія соціально-психологічної роботи ґрунтується на ідеї допомоги клієнтові, орієнтуючись на особливість його мислення, установки, які в кінцевому підсумку спрямовують його дії. Сутність допомоги полягає у регуляції соціальної поведінки клієнта шляхом набуття навичок відпрацьовувати механізми своїх учинків відповідно до соціальних умов.

Поведінкові теорії розвивали Дж.Б. Вотсон, Б.Ф. Скіннер, А. Бандура. Представниками когнітивної психології, що лягла в основу когнітивно-біхевіористської теорії соціально-психологічної роботи, є А. Елліс, А. Бек, В. Глассер. Сучасний розвиток когнітивно-біхевіористської теорії соціальної роботи пов'язують з іменем американського фахівця Г. Голдстейна, який модифікував застосування когнітивної та біхевіористської психології для соціальної адаптації клієнтів [15].

Гуманістична теорія убачає головні резерви в особистості самої людини, у початково закладених у неї силах добра, психічного здоров'я й бажання до самовдосконалення. Тому в рамках цієї теорії соціально-психологічної роботи клієнтам відводять роль активних творців власного життя, чий стиль може бути обмежений лише фізичними або соціальними впливами. Допомога у виборі стратегії дій для клієнта має орієнтуватися на його пошук власного життєвого призначення. Засновниками гуманістичного напрямку в психології вважають К. Роджерса, А. Маслоу, Ф. Перлза, В. Франкла та ін.

Згідно з теорією подвійного (потрійного) мандата, соціальні працівники, психологи, педагоги мають виконувати подвійну (іноді потрійну) роль: сприяти інтересам та потре-

бам своїх клієнтів, а також служити інтересам суспільства [16]. У контексті соціально-психологічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, теорія подвійного (потрійного) мандата набуває особливого значення. Спеціалісти із соціально-психологічної роботи мають не лише гарантувати дітям безпеку, покриття їхніх основних потреб і захист від насильства, а й працювати над тим, щоб забезпечити їм можливості для розвитку, самореалізації та інтеграції у суспільство.

Можливості використання цієї теорії у соціально-психологічній роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування, передбачають: розвиток програм, спрямованих на формування соціальних навичок та адаптацію до нового оточення; роботу з планування майбутнього дітей, сприяння їхньому освітньому та професійному розвитку; забезпечення психологічної підтримки та терапевтичної допомоги дітям, які пережили стресові ситуації.

Ураховуючи складну ситуацію дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальні працівники та психологи мають брати до уваги обидва боки подвійного (потрійного) мандата: гарантування безпеки та захисту клієнтів, а також сприяння їхньому розвитку та інтеграції у суспільство.

Соціологічно орієнтовані теорії підтримки є сукупністю теоретичних концепцій соціально-психологічної роботи, основою яких є пізнання закономірностей соціального розвитку, структурування суспільства, взаємодії його соціальних інститутів [3]. Ці теорії зосереджують увагу на фізичному й соціальному оточенні клієнта, соціальних нормах і соціальних патологіях, соціальному контролі за поведінкою клієнта, розглядають соціальні причини виникнення складних життєвих ситуацій. Фундаторкою соціологічного напрямку підтримки вважають Дж. Адамс. Теорія соціально-психологічної роботи розглядає суспільство як складну соціальну систему, утворену із сукупності взаємопов'язаних елементів у вигляді соціальних організацій та інститутів, взаємодія яких впливає на життєдіяльність людини [9]. Ґрунтується на ідеї, що задовільне життя людини залежить від систем, які її оточують, а сім'ю розглядає як систему, усередині якої існують відносини між подружжям, дітьми і родичами, а сама вона включена у взаємодію з різноманітними соціальними інститутами: державою, системою освіти й виховання, економічними та іншими організаціями. Допомога полягає у виявленні чинників оточення клієнта, фіксації впливу на нього інших людей, а також соціальних факторів.

Серед соціологічно орієнтованих теорій підтримки слід виділити теорію соціальної системи Талкота Парсонса, що визначає соціальну систему як складну мережу взаємодій та

зв'язків між людьми [4]. Соціальні працівники можуть використовувати цю теорію для аналізу взаємодій у сім'ї, спільноті або суспільстві; теорію соціального конфлікту Карла Маркса, яка розглядає суспільство як поле боротьби між класами за ресурси та владу [6].

Соціально-радикальна теорія соціально-психологічної роботи Рудольфа Вернера висуває тезу про те, що соціальні проблеми є результатом нерівності в розподілі ресурсів у суспільстві. За цією теорією соціальні працівники мають боротися з першопричинами соціальних проблем, такими як бідність, нерівність, безробіття та інші форми соціальної нерівності [16]. Основна мета – створення суспільства, де кожна людина має рівні можливості для розвитку та самореалізації. Можливості застосування цієї теорії у соціально-психологічній роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування, полягають у розвитку програм та ініціатив, спрямованих на зменшення бідності серед сиріт та дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; роботі з урядовими та громадськими організаціями для забезпечення реалізації прав дитини на освіту, медичний догляд та інші соціальні послуги.

Теорія ролей і стигматизації Еверетт Х'юз указує на те, що стигматизація (позначення людини негативною міткою) може впливати на формування ролей у суспільстві. Люди, яким приписуються негативні стигми, можуть мати обмежений доступ до ресурсів та можливостей. Також вони можуть внутрішньо усвідомлювати цю стигматизацію, що призводить до низької самооцінки та втрати впевненості.

Можливості застосування теорії у соціально-психологічній роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування, полягають у створенні програм та заходів, спрямованих на боротьбу зі стигматизацією дітей, яким бракує батьківського піклування; організації та проведенні тренінгів та роботи з громадськими організаціями, спрямованих на популяризацію позитивного ставлення до таких дітей та позначення їхніх потреб у суспільстві.

Серед комплексних (біопсихосоціальних) теорій соціально-психологічної роботи було виділено теорію системного підходу Л. Берталанффі, яка досліджує взаємодію компонентів системи, їх взаємозалежність та взаємовплив [17]. Вона допомагає соціальним працівникам, психологам, педагогам аналізувати складну мережу чинників, що впливають на життя клієнта. Теорія екологічного підходу розглядає людину у контексті її природного та соціального середовища.

Теорія системного підходу, розроблена німецьким біологом та філософом Людвігом фон Берталанффі, є однією з основних теорій системної науки [19]. Сутність теорії полягає у розгляді об'єкта як системи, склад-

ної взаємодії компонентів, що мають свою внутрішню структуру та функціонування. Автор визначив універсальні принципи функціонування систем, такі як саморегуляція, взаємодія з навколишнім середовищем, ієрархічна організація та ін.

Можливості застосування теорії системного підходу в соціально-психологічній роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування, полягає у:

1. Розумінні дитини як частини більшої системи: урахуванні впливу родини, школи, спільноти та інших чинників на життя дитини.

2. Розвитку програм та інтервенцій на основі системного аналізу: створенні комплексних програм, спрямованих на покращення умов для дітей, яким бракує батьківського піклування, з урахуванням впливу різних компонентів системи.

3. Взаємодії з різними рівнями системи: розвитку програм сприяння співпраці між родиною, школою, спільнотою та іншими установами для покращення життя дитини.

Теорія екологічного підходу в соціально-психологічній роботі виникла в контексті розвитку екологічної науки та теорії систем. Її основними авторами є Урі Бронфенбреннер та Джеймс Гарднер. Сутність цієї теорії полягає у тому, що вона розглядає людину як частину більшої системи, що містить родину, школу, спільноту, суспільство та природне середовище. Зміни в будь-якому із цих компонентів можуть мати великий вплив на життя людини.

Можливості застосування теорії екологічного підходу в соціально-психологічній роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування [11]:

1. Родина: розуміння впливу родинного середовища на дитину, сприяння створенню позитивних умов для дитини в прийомних сім'ях або установах дитячого будинку.

2. Школа: розвиток програм психосоціальної підтримки для дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяння їх успішному навчанню та адаптації до шкільного середовища.

3. Спільнота: створення програм і заходів для залучення громадськості до підтримки дітей, яким бракує батьківського піклування, сприяння їх інтеграції у спільноту та формуванню позитивних взаємин з оточенням.

Отже, теорія екологічного підходу допомагає розглядати проблеми дитини, позбавленої батьківського піклування, у контексті ширшої системи, що дає змогу розуміти вплив різних чинників на її життя та сприяти розвитку комплексних програм та інтервенцій для покращення її життя.

Теорії та підходи до соціально-психологічної роботи з дітьми, що позбавлені батьківського піклування, та сиротами містять концепції, які уточнюють закономірності та функції соціалі-

зації. У концепції функціоналізму Е. Дюркгейма підкреслено, що соціалізація є головним засобом суспільства, завдяки якому до біологічної та егоїстичної сутності людини додається нова соціальна сутність, унаслідок чого людина отримує можливість вести моральне соціальне життя [9]. Соціалізація – це процес засвоєння людиною соціальних норм і підпорядкування їм. Соціалізація забезпечує міцність і збереження суспільства і передання інформації між поколіннями.

Школа структурного функціоналізму Т. Парсонса, Р. Мертона дотримується концепції «жорстокої» соціалізації (передбачає підпорядкування людини суспільству, адаптацію та повну інтеграцію людини в соціальну систему) [12].

Концепція «соціального конструювання реальності» Х. Бергера, Т. Лукмана розглядає соціалізацію як конструювання, що враховує послідовність життєвих фаз, кожна з яких має різне значення в процесі соціалізації [17]. У ході соціалізації відбувається взаємодія біологічних властивостей людини із соціальним контекстом, як наслідок, народжується особистість із певним набором особистісних властивостей.

Теоретичні концепції А. Маслоу можуть бути використані для розуміння потреб і проблем сиріт. Науковець розробив ієрархію потреб включно з фізіологічними потребами, потребами в безпеці, прив'язаності та любові, у повазі та самооцінці, а також потреби в самореалізації. Його теоретичні підходи можуть бути корисними для розуміння потреб сиріт і для розроблення програм соціальної підтримки [8].

Джейн Адамс, британська соціальна працівниця, розробила поняття «позитивне виховання» (positive parenting), яке ставить акцент на позитивному впливі на дитину, забезпеченні її потреб у любові, захисті, стабільності та позитивних взаєминах [16]. Модель «позитивного виховання» базується на підході, спрямованому на позитивну взаємодію з дітьми, створення сприятливого середовища для їхнього розвитку та навчання батьків (приймачих батьків) ефективних стратегій виховання.

Основними принципами моделі «позитивного виховання» є [20]:

1. Емоційна підтримка: створення емоційно позитивного середовища для дитини, виявлення та вираження любові, розуміння та підтримки її емоційних потреб.

2. Установлення чітких меж: сприяння розвитку здорового самоконтролю та встановлення чітких правил і очікувань для дитини.

3. Позитивне спілкування: використання конструктивного способу спілкування з дитиною, позитивного підходу до вирішення конфліктних ситуацій та навчання її ефективної комунікації.

Роль моделі «позитивного виховання» полягає у тому, щоб створити сприятливе середовище для фізичного, емоційного та соціального розвитку дитини. Це також сприяє формуванню позитивних міжособистісних взаємин, розвитку самоповаги та самоконтролю. Застосування моделі «позитивного виховання» в роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування, полягає у зменшенні конфліктних ситуацій між прийомними батьками та дітьми; покращенні емоційного стану дитини та створенні позитивного психологічного клімату в сім'ї; розвитку здорових міжособистісних навичок спілкування у дитини.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, модель «позитивного виховання» може бути корисною для соціальних психологів, педагогів та прийомних батьків у створенні позитивного середовища для розвитку та виховання дітей, сприяти емоційному та соціальному розвитку. Результати аналізу наукових джерел за проблемою дослідження показали, що соціально-психологічна робота з дітьми, позбавленими батьківського піклування, ґрунтується на різних теоріях та підходах, що визначають методи та стратегії роботи із цією категорією дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Євтух М.Б. Соціальна робота в зарубіжних країнах : навчальний посібник. Київ : Чалчинська Н.В., 2016. 169 с.
2. Капська А.Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 468 с.
3. Капська А.Й. Соціальна робота, деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. Київ : УДЦССМ, 2020. 220 с.
4. Коваленко Л. Психологічне супроводження дітей, які позбавлені батьківського піклування / *Психологія та соціальна робота*. 2019. № 4(41). С. 78–85.
5. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. Київ : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. 444 с.
6. Мельник Г. Соціалізація особистості: проблеми та шляхи подолання. Київ, 2010.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 448 с.
8. Петрова Н. Альтернативні форми опіки над дітьми-сиротами: виклики та можливості. *Вісник соціальної роботи*. 2017. № 3(28). С. 112–120.
9. Печенко І.П. Проблема соціалізації особистості в контексті сучасної педагогіки. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2006. Вип. 9. С. 207–222.
10. Печенко І.П. Соціалізація як предмет науково-педагогічного вивчення. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2006. № 3. С. 10–17.
11. Соціальна робота в Україні: теорія та практика : посібник / за ред. А.Я. Ходорчук. Київ : ДЦССМ, 2003. 264 с.
12. Капська А.Й. Соціальна робота : навчальний посібник. Київ : Слово, 2011. 399 с.

13. Соціальна робота з різними групами клієнтів / уклад. Н.І. Ревнюк. Умань : Жовтий О.О., 2014. 116 с.
14. Bowlby J. Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment. NewYork: BasicBooks, 1969.
15. Checkland, P. Systems Thinking, Systems Practice. Wiley, 1981.
16. Integrating Technology into ChildWelfare Practice: A Theoretical Model for Implementation by Dana Weiner and FredWulczyn. Published in ChildWelfare, Volume 92, Number 2, March/April 2013, Pages 9–26.
17. Marx K., & Engels, F. (1848). The Communist Manifesto. London: PenguinClassics.
18. Oster J. Social Support for Orphans: Issues and Perspectives. ChildWelfare Journal, vol. 42, no. 3, 2018, pp. 275–290.
19. Sebba J. Education and lookedafterchildren: The educationalexperiences of children in public care, 2015.
20. Technology and ChildWelfare: A Longitudinal Examination of the Organizational Factors Associated with the Adoption of Technology by Jill Duerr Berrick, Jill H. Horwitz, Barbara Needell, and Richard P. Barth. Published in Children and YouthServices Review, Volume 32, Issue 6, June 2010, Pages 857–865.